

ספר הישר

לרבנו תם

חלק השאלות והתשובות

מדויק ומוזקק על פי כתב יד

עם תקונים והגהות מר' אפרים זלמן מרגליות

הוצאת המוסד לביטחון המחקר
בירושלים תש"א
ע"י הוצאת ספרים

סאח

שרגא הסכנה פייש ראזענטהאל

אביד דיק ברעסלוי יע"א.

ברלין.

בדפוס צבי הירש ב"ר יצחק איסצקאווסקי.

תרנ"ח.

מהדורה חדשה

פעיה"ק ירושלים תובב"א

תשל"ב

מבוא.

הגני נותן בזה מנה אחת אפים. לפניכם היושבים בצל החכמה והתורה מן השמים. את ספר הישר לרבנו יעקב חם בן מאיר חלק שני והוא חלק החשובות מדויק על פי כתב יד ומזוקק על פי הגהות הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות. ועוד זאת הוספתי הגהות והערות ממני ונם מראה מקומות בש"ס.

הספר הזה יצא לאור בפעם ראשונה בשנת כעל גמולות אלהים וזה שנת תקע"א לפ"ק בווען ונדפס על פי כתב יד אחר אשר היה ביד הקצין כהר"ר מנחם מענדל בן כהר"ר אברהם מעבין והובא לרפ"ס ע"י הגאון מוהר"ר דניאל ח'ד מבי דינא רבא דק"ק סרעמבורג במדינת אונגארן. והגאון הזה עלה אחר כך להיות ראש בית דין רש"ם והוא חתם עצמו בהקדמתו לספר הישר בשם דניאל בן כהר"ר בנימין המכונה וואלף זצ"ל מק"ק ראביטשווא ונקרא בפי כל דניאל פרוסטיץ. ובשם זה דניאל פרוסטיץ נקרא גם בן בהסכמת הגאונים ר' מרדכי בנעט ור' משה סופר בראש הספר. אכן בוכרי ימים מקדם ימי כהר"ר כאשר הייתי בישיבה בסרעמבורג כהלו נר אפי' הגאון ראשבים בעל כתב סופר זצ"ל עלי ראשי כשהיו מוכי"רין את דניאל איש חמורות הגיל לסובה לא היו קורין אותו פרוסטיץ כי אם פרוסטיץ, ושמתתי כי פרוסטיץ ופרוסטיץ היינו חד שם העיר במדינת מעהרען. ובסתת האולם עומדים שני העמודים הגדולים אשר עליהם נשען הבית בית ישראל הגאונים ר' מרדכי בנעט ור' משה סופר בהסכמתיהם. ולפי הגראה מהקדמת ר' דניאל הבאה מיד אחר ההסכמות הגיל חשב הקצין ר' מענדל מעבין בראשונה להביא בעצמו את הספר על מכבש הרפ"ס לזכות בו את הרכיב. אך מגדל צדקתו משך ידו אחזר ימים רבים מהרסתו. כי ירא מהלכד בפח הפרושה בגודה תרותה בהקדמת הספר מפי הקדוש המחבר זצ"ל על כל שולחי יד להניח בספרים מדעת עצמם דבר אשר לא ממקומו הוא מוכרע ובלא נימוק עמו ע"ס ספרים מדויקים הראשונים. ומפעם זה גם מאן לתתו אל יד אחד מגדולי זמנו לסקלו ולעיקו מקמשוני מעיות ושבושים שנפלדו בו משניאות המעתיקים. ויהי כי ארכו לו הימים מראנה בדבר מאיזו סבות שיבאו ויתחדשו להסריע עצתו נתן את המשרה על שכמו של ר' דניאל למען יפיק זממו התוצה על יד איש חמורות הלזה. אכן גם ר' דניאל לא עבר על פני כל הספר לחפש בפחדות ובסתם חכמה אחר כל תעלום וברק. וכאשר העיר על עצמו, לא בלבד מטעם האמור, כי אם גם מטעם מניעות רבות, אשר סביב שתו עליו בהתמדת השיעור עם התלמידים. ולכן רק זאת שם לו למטרה לעשות סמנים וציונים בכל שרשי הענינים למצא דברי הפ"ן. אבל גם זאת לא צלחה כאשר חשב, כי חלה המניה אשר העמיד בראשונה ובאה המלאכה ליד מניהים אחרים, והם הוסיפו חמא על שפע להוסיף עוד המעיות והקמשונים בתוך הספר עד אין מספר. ולא זו בלבד אלא שגם מספר הסמנים החליפו פעם אחר פעם ובכללו הסדר, ונם עשו את הסמנים שלא במקומם עד שקרבו את הרדתיקים והרחיקו את הקרובים.

ומתוך זה יצא ספר הישר מתוך מכש הרסום שלא ביושר ובאופן אשר יקשה עלינו להבין את דברי ר' יעקב תם וחידותיו. כי גם את המישור עשו לעקוב, אשר כל לב ידאב, בראותו את הספר בתמונתו כאשר הוא לפנינו. לכן אמינא טבא לגברא טבא היה החכם הגדול והמסופר ר' אברהם עזי'טמין נ"י החונה בוועין הכירה, אשר השאיל לי במוכו ובחסרו כתב יד של ספר הישר טוב ומהודר מתוך נגני כתבי יד אשר הם טמונים באמתחתו, למען אוכל להוציא על פיו את ספר הישר בדרך טוב ומיושר. יהיה הוא ומקורו ברך.

וכתב יד זה בא ליד החכם הנ"ל מידידנו החכם הגדול שלמה זלמן חיים האלבער-שטאם מביעליץ, אשר שמו הטוב נודע בסימן שזחיה בשער בת רבים. והוא כתב לי שקנאו מלפנים מאת הרב ר' שמואל שענבלום מלכוכו, ומסנו קבל כי כתב יד זה היה ביד האדם הגדול בענקים חיים יוסף דוד אוולאי, אשר נפטר בשנת תקס"ו בק"ק ליוורנו. ועל ידו בצירוף בנו וחתנו נעשו גם המסתחות לשים וארבעה טורים, אשר מקומן באיוו דסין כרובין לפני הספר, וצורת הכתב משונה מצורת הכתב בתוך הספר. וא"כ הדברים אז כתב יד זה הוא אותו שהזכירו הרב חיד"א בספרו שם הגדולים בסוף ערך ר' יעקב בר' מאיר וז"ל שם: "ר"ת חבר ספר הישר וזכתי וכו' לירי וכו'". ועוד הזכירו בספרו פתח עינים למגילה דף ב"ה ע"א בד"ה יברוך טובים, והביא שם דברי הרא"ש בתוספותיו שכתב דר"ת היה רגיל לכתוב בכתבים של רשות ששולח לבני ארם ע"כ יברוך טובים. וע"ז כתב הגאון חיד"א וז"ל: "וכזה ראיתי אני השפל בספר הישר של ר"ת כ"י בחלק תשובות שכתב לשון זה לרבנים שהיה משיב להם על מה ששאלוהו ע"כ". ועיין בסימן מ"ו אות ה' צד 89 ובסימן מ"ח אות נ' צד 97. ועיין בהשמטות ותיקונים בסוף הספר.

וכראש המסתחות כתוב וז"ל: "פתיח ביושר אור" (מסתחות לספר הישר, תורת ארו אדיר ונאור, בחידושי ותשובותיו חזר וניאור). ואחר זה נכתבו המסתחות לשים. ואחר זה וקודם המסתחות לארבעה טורים כתוב וז"ל: "תשובות וחידושי דינים, מאירים ומזהירים, על סדרי ארבעה טורים, לציון הנה הנם מסודרים, זקוקין דנורא וביאורין". ובסוף כל המסתחות כתוב וז"ל: "אחר אלו המסתחות שתקנום בני וחתני הי"ו אנב ריהטא מה שאני מוצא חידוש היד נותבת והתייתי תיו מכל מלאכת מחשבת בסיד".

והעתקת כתב יד זה עשיתי לי לעמוד הבנין אשר עליו עומד הספר הנרסם עתה ברבו ככלו. אכן בעוד שהייתי עוסק במלאכה כבדה זאת אנה אלהים לידי ע"י ידירנו החכם שזחיה, ומגלגלין זכות ע"י זכאי, את ספר הישר, אשר היה תחת יד הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות והוא נחתם בחותמו של צדיק בחתימת יד עצמו בעלה הראשון. והספר הזה הוא מלא מתיקונים והגהות שעשה וכחב הגאון בעצמו ע"י מחק או הוספת אותיות ותיבות בנוף הספר או מהגהות והערות שכתב בשולי היריעות. צלל במים אדירים והעלה שרגליות בידו. וחכם עדיף מנביא, כי כמה וכמה פעמים כיון והסכים בתיקוניו והגהותיו ממש לכתב יד שלנו, ואז עברתי עליהם, כי לא לצורך המה. והרבה פעמים מתקן הטעויות ברסום באופן אחר ומשונה מכתב יד שלנו, ולו היתה לפנינו הגוספא הנכונה כמו שהיא בכתב יד שלנו או לא היה הכרח לתקן. גם במקומות כזה עברתי על תיקוניו והגהותיו מבלי להזכירם שלא להרבות המשא בדברים שלא לצורך המה. אכן בכל שאר מקומות הנני מביא את תיקוניו והגהותיו בהערותי בשם "ראזים". וכל ההגהות והתיקונים והפירושים הכתובים בהערות שהן למטה מהקו, אשר לא הבאתי בשם "ראזים", ממני הם ומירי תבקשנה אם תמצא בהם דבר אשמה ושגגה.

(1) לדעת החכם ר' אברהם עזי'טמין באגרתו אלי רוסו בזה על ברכות דף י"ב ע"א פתח ביוצר אור וכונתו על ספר הישר, ודפח"ח.

ובנוף הספר הנכבד עצמו היוצא עתה לאור שמתי לי את כתב יד עיקר, ובמקום שראיתי ההכרח לנסות מדרכו או רמותי עליו בהערותי ע"י חצי קוץ עגולין ושאינן עגולין, אשר כונתם ידועה. ובוה חשבתי להנצל מגורת ר"ת שלא להגיה בספרים, יען אשר כתבתי הנירסא כמו שהיא בכ"י או ברפוס וגם הנירסא כמו שצ"ל לפי דעתי או לפי דעת הנאון רא"ם, והבוחר יבחר. אכן מלבד זה נראה לי שלא היתה מעולם כונת רבנו תם לנוור נגד המניהים בספרו או בספרי ראשונים אם יעשו מלאכתם מלאכת שמים בכונה רצויה. כי לא חנר רבנו תם את כלי מלחמתו רק נגד מניהי ספרים בחלמוד שהוא מקור ההלכה, וכמו שהביא בשם ר"ג מאור הגולה דלט על כל מאן דמשבש תלמודא הכי והכי תהוי, ואם תעיין שם היטב בדברי רבנו בהקדמתו תמצא כי לא דבר רק נגד מניהים בשים.

ואני נמרתי בלבי להוציא את חלק השני והחלק התשובות בראשונה, ואחר זה אם יגמר אלהי בערי אוציא לאור גם את חלק ראשון שכולל החידושים על הש"ס. ואם יודע אני בעצמי שאין דנין את המלך, ומי ימלא את לבו לבא אחר רבנו שהוא מלכא דרבנן והוא נר בן אבנר (ע"י ריש סימן ס"ג) לכא ולשפוט באור שכלו ההדיוט, הוה או זה בדברי רבנו יותר טוב וחשוב לילך בראש. אבל באמת לא מפני טעם כזה קלקלתי את השורה להקדים את המאוחר בכתב, אם גם לא בזמן, רק מפני שהחידושים הלא הובאו ברבם כבר בתום שלנו, בעוד שהתשובות הן בקצתן עוד בספר החתום, ובקצתן מורין גם על תהלוכות הזמן ומפציצים אורה על כמה גדולים אשר היה משאם ומתנם עם הנשר הגדול מכל בעלי כנפים בזמנו. ולכן אמרתי בלבי, הלא יותר יבוקש מחכמינו לראות בראשונה דודם זה המלך במסיביו עם נבואי ישראל סביב לו, אשר כלם יזמרו את ההלחה, אם גם לסעמים לא לחסר רק לשבש יטה אזנו אליהם.

ואלה המה הנבחרים אשר המה בכתובים בחלק התשובות על סדר אי"ב:

הרב ר' אברהם בפריש סימן י"ח ל"ד.

החבר ר' אהרן בר יוסף סימן ע"ח, ע"ט.

הרב ר' אליהו הצרפתי סימן מ"ז אות ה' וסימן מ"ח אות ה'.

הרב ר' אליעזר (בן יהודה?) סימן ל"ד ועיין סוף סימן כ"ח.

הרב ר' אליעזר בר נתן ממיינצא סימן ט"ו, י' מ' מ"א.

ר' אליעזר מפלאיזא חתנו של ר' שמשון הזקן סימן ד', ה' ועיין בתיקונים והשמטות בסוף הספר.

הרב ר' אליעזר בן שלמה סימן נ"ח, נ"ט, ע"ו.

הרב ר' אליעזר בן שמואל מסימן סימן נ"ז ועיין סימן ע"ו הערה ראשונה.

הרב ר' אפרים בן יצחק מרענענסבורג ס"י, ס"ה, ס"ו, ס"ז, ס"ח, ס"ט, פ"א.

הרב ר' יום טוב בן יהודה סימן כ"ה ועי"ש בהערה ראשונה.

החבר ר' יוסף בן יצחק מאורליינש סימן ל"ה, ל"ו, ל"ז, ל"ח, ל"ט, נ"ה, נ"ו.

הרב ר' יוסף בן משה סימן י"ד, מ"ו, כ"ג, כ"ח, כ"ט.

הרב ר' יחיאל מפריש הזקן בן ר' מתתיהו(?) קרובו של ר"ת סימן ל"ד. ואולי

הוא חד עם החתן ר' יחיאל סימן כ"ד.

ר' יעקב מטרגא או מטרגאטא סימן ל"ה.

החבר ר' יעקב ישראל סימן מ"ח אות א' צד 94 וסימן נ"ג, נ"ד.

ר' יצחק בר ברוך סימן ע"ג ועי"ש אות ב' הערה א'.

ר' יצחק בן רבנו יעקב תם עיין סוף סימן נ"ח.

הרב ר' יצחק בר מרדכי מרענענסבורג סימן פ"א עד סימן פ"ז.

הרב ר' מנחם בן פריץ מיואני סימן י"ג, צ"ג, ק"א ועיין עוד בהערה סוף סימן ק"ב.
הגריב ר' מרדכי סימן מ"ה אות ו'.
החבר ר' משה בן אברהם מפונמיוא סימן נ"א, נ"ב, ס"פ, ע'.
הרב ר' משלם בר נתן ממלון סימן מ"ג עד סימן נ'.
הרב ר' קרשבין תלמידו של אהרן לבי נירנץ (לבינורין בכ"י) סימן ע"ז.
ר' שלמה ס"י כ"א, כ"ב, אולי הוא ר' שלמה מדריוש Dreux.
הרב ר' שלמה בר יצחק מאורליינס סימן ל"ו, ל"ז.
רבנו שמואל בן מאיר סימן ו', י"ח, י"ט, כ"ד, (ל' ?) ועיין סימן ע"ז.
הגריב ר' שמחה הוא ר' שמחה בן שמואל סוויטרי בעל סחזור וויטרי סימן מ"ה
אות ה'.

הגריב ר' שמחה סימן ע"ג אות ב' נראה שהוא אחר.
הרב ר' שמשון בן יוסף מפלאישיא הנקרא הוקן מסימן א' עד סימן ד' וסימן ו', ח'.
בני בארי סוף סימן מ"ו.
בני פריש סימן ל"ב.

וזאת לדעת, כי מה שכתוב בספר הישר הגרסם דף ס"ח ע"א כאן מתחילין שרת
וכו' הם דברי חסר לב כי השו"ת מתחילין כבר ארבעה רפים קודם לזה וגם נכתבו
הדברים בתוך אמצע תשובת ר"ח סימן כ' בספרנו. ואם תעיין שם אות ו' הערה ו' תוכל
למצא מעם מה שהביא אולי את המניה לידי מעות זאת אבל משם אין ראיה שהגרסום
שלנו נעשה ע"ס כתב יד שלנו. כי אדרבא אלו היה כתב יד זה לפני המניה לא היה
כותב הדברים שנמחקו ע"י העברת קן קולמוס בכתב יד גם כרפום.
וכזה הגני נתן לפניכם את חלק השו"ת גם מסודר בסמינים ואותות וטראה הענין
אשר ידובר בו וכל דבר על מקומו יבא על נכון, ופועל ירי תרצו. וברוך השם אשר
הביאני עד הלום, כן יזכני להוציא לאור בשלום. את חלק ראשון הדירושים תמימים,
מתורתו של ר"ח יקרה היא מפנינים. ושם נדבר אי"ה גם מאודותיו ותגלותיו של רבנו.
ואסיים בברכה גם לאלוסי ראשי קיק פראג אשר גם הם השאילו לי בטובם מאוצר
הספרים שלהם את ספר הישר שהיה תחת יד החכם הגדול ר' שלמה יהודה ליב
רפפורט ז"ל. כי גם בזה רישומו של החכם ניכר מתוך תיקוניו אשר עשה בכמה
מקומות. ומה שמצאתי בזה לתועלת כדרך ההעברה, כי בעת אשר היה הספר תחת ידי
מרוד הייתי מאוד בעול הצבור, הבאתי בהערותי בשמו. ועוד יעמר על הברכה תלמידי ידידי
וחביבי הבתור המוסלם ומוסלם כמוהר"ר יצחק משה על באגען נ"י, אשר היה לי לעוד
בהגהת מעיות הרפום וגם עשה את המסתחות. השם ישלם פעלו ומשכורתו תהיה שלמה.

מה ברעסלוי יע"א, כחדש אלול שנת תרנ"ח לפ"ק.

הק' שרגא הסטנה פ"יש ראזענמדהאל
אביד דפה.